

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ДУАЛІЗМ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ І СВОБОДИ

У статті висвітлюється проблематика дуалізму відповідальності та свободи як нормативно-ціннісних засад становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні. Запропоновано обґрунтування авторського погляду на політико-правову природу політичної відповідальності та аксіологічно-світоглядну природу політичної свободи, спираючись на з'ясування динаміки розвитку громадянського суспільства. Досліджується зміст феномену політичної адаптації як синкретизму політичної свободи і політичної відповідальності. Окрема увага звертається на розгляд базових передумов становлення громадянського суспільства в Україні у контексті аналізу взаємозв'язку і взаємозалежності політичної відповідальності та політичної свободи.

Ключові слова: громадянське суспільство, політична відповідальність, політична свобода, політична адаптація.

Становлення громадянського суспільства в Україні в останні два десятиріччя є нелінійним процесом, який являє собою синергію різноспрямованих інформаційних потоків, векторів соціальної і політичної діяльності, поліваріантність проявів громадянської активності на індивідуальному та колективному рівнях. У вітчизняних соціополітичних реаліях формування громадянського суспільства ускладнюється перманентною системною кризою, яка пронизує усі сфери життєдіяльності соціума і держави. На наш погляд, однією з найбільш загрозливих, з огляду на перспективи розвитку національного державотворення і зміцнення засад громадянського суспільства, є аксіологічно-світоглядна криза, бо саме у царині політичної культури та політичної свідомості закладається базис майбутнього державно-суспільного поступу тієї чи іншої країни. Можна зробити припущення, що надзвичайно проблематичне просування України на шляху модернізаційних перетворень – це не тільки питання політики, економіки та соціального життя, але й питання функціонування аксіологічно-світоглядної царини буття країни. Тому одним із завдань у царині дослідження особливостей становлення громадянського суспільства в Україні є формулювання аксіологічно-світоглядного концепту окресленого феномену та виділення в його структурі базових елементів, що мають вагомий вплив на вектори майбутнього розгортання громадянської активності й її інституціалізації у суспільстві.

Отже, *мета* представленої розвідки полягає у розгляді дуалізму відповідальності і свободи як нормативно-ціннісних засад становлення і розвитку громадянського суспільства. Досягненню поставленої мети підпорядковане розв'язання наступних завдань: визначення й обґрунтування політико-правової природи політичної відповідальності та аксіологічно-світоглядної природи політичної свободи у контексті дослідження динаміки розвитку громадянського суспільства; виокремлення та розкриття змісту феномену політичної адаптації як синкретизму політичної свободи і політичної відповідальності.

Необхідно зазначити, що у вітчизняній та зарубіжній політичній науці бракує досліджень, присвячених висвітленню проблематики взаємодії політичної відповідальності та політичної свободи у концепті громадянського суспільства. Втім, ті чи інші аспекти окресленої проблематики розглядаються у багатьох працях, спрямованих на вивчення й аналіз феномену громадянського суспільства (монографічні розвідки А. Аббасова, О. Івченка; результати дисертаційних досліджень В. Безродної, М. Калініченка; наукова публікація В. Пащенко); на розгляд місця й адаптації особистості у системі політичних відносин (монографія О. Карпяка; результати дисертаційного дослідження М. Ромма); на висвітлення проблематики політичної відповідальності (монографічна праця Л. Буханова) та політичної свободи (наукова публікація О. Трунова).

Наукові підходи до розгляду становлення і розвитку громадянського суспільства в пострадянських країнах, незважаючи на різноспрямовані вектори їх політичного, економічного та соціокультурного поступу, мають певні особливості. Так, азербайджанський науковець А. Аббасов зауважує: «Пострадянський трансформаційний процес у колишніх республіках Радянського Союзу являє собою багатоскладне полібіфуркаційне явище, коли одночасно доводиться обирати з «діаграми можливостей» та стикатися з різними «каналами реалізації», засвоювати новації в драматичній боротьбі зі старим і на ходу вчитися тому, про що ми так довго мріяли й чого дуже ждали» [1, с. 25–26]. На переконання авторки, представлена позиція азербайджанського дослідника цілком віддзеркалює і труднощі процесу становлення громадянського суспільства в Україні: вибір «діаграм можливостей» та «каналів реалізації» не завжди здійснюється коректно та усвідомлено, що призводить до формування псевдодемократичних практик громадянської активності і політичної участі, до підміни справжніх демократичних цінностей, процедур та інституцій їх симулякрами.

За цих умов постає питання про кореляцію цінностей свободи та відповідальності як в їх найзагальнішому – гуманістично-філософському розумінні, так і в прикладному політичному тлумаченні у контексті системного аналізу процесу формування й утвердження громадянського суспільства в Україні. «Діалектика свободи і відповідальності становить той єдиний стрижень, на якому вибудовується, розвивається і функціонує істинне, а не уявне громадянське суспільство», – стверджує вітчизняний вчений О. Івченко [2, с. 9–10].

Варто зазначити, що проблематика *політичної відповідальності* насамперед в її прикладному аспекті, на жаль, недостатньо досліджена в українській політичній науці, хоча є надзвичайно актуальною. Якщо ж ми ведемо мову про формування засад функціонування громадянського суспільства, то політична відповідальність має розглядатися у її нерозривному взаємозв'язку і взаємозалежності з феноменом свободи. Як підкреслює український дослідник О. Трунов: «Реалізація свободи вибору людини здійснюється через діяльність, що долає необхідність і розвивається на її засадах. Вибір завжди пов'язаний з відповідальністю...» [3, с. 11]. Причому розгляд окресленої проблематики ускладнюється тим, що при співставленні понять «політична відповідальність» та «політична свобода» має враховуватися, що перше має політико-правову природу, а друге – аксіологічно-світоглядну.

Поєднання політико-правової природи поняття «політична відповідальність» та аксіологічно-світоглядної природи поняття «політична свобода» на індивідуальному та колективному рівнях реалізується через поняття «політична адаптація». *Політична адаптація* – це здатність політичного актора (суб'єкта політики) через активні або пасивні (в залежності від поставлених цілей і завдань та від реальної політичної ситуації) форми включення у політичні процеси, досягти власних потреб й інтересів та самореалізуватися в системі політичних відносин. Можливості і межі політичної адаптації як на індивідуальному, так і на колективному рівнях залежать від низки факторів, зокрема від бажання задати адаптаційний процес таким чином, аби від результатів його реалізації, політичний актор (суб'єкт політики) був в змозі стати самостійним гравцем у тих чи інших видах діяльності, забезпечивши «динамічну рівновагу в психологічній, емоційно-мотиваційній сферах між суб'єктивними бажаннями й об'єктивними можливостями особистості (та / або соціальної групи – С. Б.) в різноманітних ситуаціях» [4, с. 57–58].

Політична адаптація є феноменом подвійної природи – соціопсихологічної та політичної, який, з одного боку, формує основу для активної й усвідомленої політичної діяльності індивідуального або колективного суб'єкта, а з іншого боку, – сам спирається на певні цінності, норми, правила життя держави і суспільства. Відтак, у процесі політичної адаптації відбувається формування вільного політичного вибору індивідуального або колективного суб'єкта та, водночас, на нього накладається відповідальність за такий вибір. «Особистість у політиці, адаптуючись до правових й інших норм, починає будувати власні відносини за принципом індивідуальної й колективної зацікавленості», – відмічає вітчизняний науковець О. Карпак [4, с. 116].

Політична адаптація і на індивідуальному, і на колективному рівнях пов'язана з особливостями політичної системи, а також зі специфікою функціонування у ній громадянського суспільства (звісно, у разі наявності останнього). Адже *громадянське суспільство* за умов демократичної або напівдемократичної політичної системи виступає в ролі соціального контексту індивідуального чи колективного адаптивного простору. Саме громадянське суспільство має можливості мінімізувати адаптивний тиск з боку держави на індивідуальних і колективних суб'єктів, розширюючи простір їх вільного вибору, але й накладаючи на них при цьому додатковий тягар відповідальності за власні дії на соціальному та політичному полі. «Громадянське суспільство сприяє адаптації індивіда до різних ситуацій, але на відміну від недемократичних режимів, які силою нав'язують загальні стратегії (схеми) адаптивної поведінки, демократична система їх пропонує. Громадянське суспільство, формуючи соціокультурний адаптивний простір, захищає особистість від прямого або непрямого тиску з боку держави, дозволяючи особистості розкритися і реалізувати свій індивідуальний потенціал» [5, с. 33].

Типові характеристики політичної адаптації на індивідуальному і на колективному рівнях у певній країні, у свою чергу, багато в чому утворюють засади політико-правового й аксіологічно-світоглядного вимірів функціонування держави та громадянського суспільства. Скажімо, фактично аксіомою сучасної політичної науки є твердження про те, що громадянське суспільство як мінімум має спиратися на три базові передумови: особистісну автономію (суверенітет громадянина); демократичний (правовий) устрій держави; наявність приватної власності як основи економічно незалежних суб'єктів [1, с. 33].

Дослідниця В. Безродна визначає три взаємопов'язані виміри громадянського суспільства: особистісний, інституціональний, культурний. В особистісному громадянське суспільство – це сукупність автономних і юридично рівноправних індивідів. Інституціональний вимір – система самодіяльних організацій й об'єднань, які відображають різноманітні приватні інтереси людей, створюючи умови для їх реалізації. Культурний вимір громадянського суспільства – система соціальних і культурних норм та цінностей, які визначають способи індивідуальної і групової діяльності. У громадянському суспільстві домінує персоналістична культура [6, с. 8]. Політична адаптація як синкретизм політичної відповідальності та політичної свободи формує якісні основи для особистісної або колективної автономії, а також забезпечує умови для розгортання соціальної, економічної, політичної і культурної активності індивідуальних і колективних суб'єктів.

Ведучи мову про формування вітчизняного громадянського суспільства в останню чверть століття, варто зауважити, що процес становлення усіх трьох з вказаних передумов в Україні не був однозначним і неконфліктним. Так, можна стверджувати, що процес формування суверенітету громадянина незавершений і нині. Адже результатом утвердження особистісної автономії має постати утворення громадянськості як особливого соціополітичного феномена. Поняття *«громадянськість»*, за словами В. Паценка, інтегрує всі якості і можливості, властиві особистостям, які утворюють зріле громадянське суспільство: автономність, взаємність, здатність до взаємодії з іншими людьми заради спільних цілей, уміння підпорядковувати приватні інтереси інтересам спільним і загальним [7, с. 60]. На нашу думку, наведений вище перелік якостей, що визначають громадянськість, обов'язково потрібно доповнити такою ознакою як політична (позитивна) відповідальність.

Політична (позитивна) відповідальність – це «внутрішній регулятивний імператив аксіологічної властивості, що забезпечує якість, здатність актора до правової, моральної, конструктивної дії, яка виражається в матеріальних фактах – рішеннях, нормативних документах, наказах і таке інше» (визначення російського вченого М. Буханова) [8, с. 39]. Політична відповідальність як ознака громадянськості вказує на ступінь її розвитку та рівень її автономності. Тільки зріле громадянське суспільство є справді автономним і здатним як до самоконтролю, так і до системного контролю за державою та її інституціями, причому обидва виміри контролю мають базуватися на відповідальності. Тільки відповідальне громадянське суспільство є по-справжньому вільним та дієвим, бо його індивідуальні і

колективні суб'єкти розуміють: ціна їх бездіяльності та безвідповідальності є надто високою – це дуже часто бездіяльність та безвідповідальність держави. В Україні ж сьогодні громадянське суспільство ще не є настільки дієвим і відповідальним, аби мати реальні можливості контролю за діями органів державної влади.

Як зазначалося вище, саме демократичний устрій держави стає ще однією підвалиною для успішного розвитку громадянського суспільства. Оскільки повноцінна реалізація свободи як політичної цінності на індивідуальному і колективному рівнях можлива виключно за умов функціонування розвинутого демократичного режиму, то беззаперечною є формула «Демократичний політичний режим = зріле громадянське суспільство». «Громадянське суспільство постає як солідаризований вплив громадськості на формування та реалізацію рішень влади щодо дотримання прав людини і гарантії її вільного розвитку на основі визнання субсидіарного самовизначення кожної особи. При цьому демократичні процедури залучають його суб'єктів, якими є вільні і рівноправні індивіди, до включення владних потенцій громадянського суспільства у загальний процес саморегуляції соціального організму країни», – пише вітчизняний вчений М. Калініченко [9, с. 11].

В сучасній Україні обидва названі процеси – утвердження демократичного політичного режиму та становлення громадянського суспільства – найчастіше несинхронізовані. До того ж, далеко не завжди можна відстежити кореляцію зростання або уповільнення темпів демократизації вітчизняної політичної системи з відповідними темпами розвитку громадянського суспільства. Навпаки, дуже часто в новітній історії України уповільнення темпів демократизації політичної системи, її авторитарні відкати супроводжувалися значним зростанням громадянської активності, розширенням меж впливу громадянського суспільства. Найпоказовішим прикладом такого феномену є події Революції гідності осені 2013 – зими 2014 рр. На наш погляд, проблематика синхронізації процесів розвитку демократичного політичного режиму та громадянського суспільства має пряму аналогію з діалектикою взаємозалежності і взаємодії політичної відповідальності (царина держави) та політичної свободи (царина громадянського суспільства).

Реалізація третьої базової передумови успішного розвитку громадянського суспільства – наявність економічно незалежних суб'єктів – нині є, з огляду на найглибшу за усі роки незалежної Української держави соціально-економічну кризу, найпроблематичнішою. В останні два роки спостерігається стрімке зменшення середнього класу як основи громадянського суспільства; зростання проблем соціального й економічного характеру на другий-третій план переносить у суспільно-політичному дискурсі нагальні питання необхідності підвищення ролі громадянського суспільства у прийнятті політико-управлінських рішень. За цих умов розгляд дуалізму політичної відповідальності і політичної свободи у концепті взаємодії громадянського суспільства з державою набуває нових обрисів та висуває перед фахівцями додаткові дослідницькі завдання, вирішення яких має стати предметом майбутніх наукових теоретичних і прикладних розвідок. Адже без формування міцного соціально-економічного підґрунтя на основі визнання приватної власності однією з базових цінностей вітчизняного соціуму не можна вести мову й про перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні у найближчий час.

Використана література:

1. Аббасов А. Фархад оглы Общество и государство [Текст] : монографія / А. Фархад оглы Аббасов. – Баку : «МВМ», 2007. – 108 с. – подстрочная библиогр.
2. Івченко О. Г. Людина в структурі громадянського суспільства : філософія ідентичності [Текст] : монографія – 2-ге видання. / О. Г. Івченко. – К. : Знання України, 2013. – 379, [1] с. – бібліогр. : с. 348–379.
3. Трунов О. Проблема свободи вибору в історії європейської філософської думки [Текст] / О. Трунов // Демократичний вибір як філософська і соціально-політична проблема. Збірник наукових праць / Наук. ред. В. І. Шевченко. – Чернігів : Чернігівське обласне

відділення Комітету виборців України ; Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 1999. – С. 11–15.

4. Карп'як О. М. Адаптація особистості в системі політичних відносин (теоретико-методологічний аналіз) [Текст] : монографія / О. М. Карп'як. – Дніпропетровськ : «Середняк Т. К.», 2012. – 196 с. – бібліогр. : с. 174–194.

5. Ромм М. В. Социальная адаптация личности как объект философского анализа [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филос. н. : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / М. В. Ромм ; Томский государственный университет. – Томск, 2003. – 48 с.

6. Безродна В. Ф. Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. н. : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. Ф. Безродна ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2004. – 16 с.

7. Пащенко В. Моделі нормативного обґрунтування «громадянськості» [Текст] / В. Пащенко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 58–69.

8. Буханов М. В. Позитивная ответственность политической власти : поиск теоретического обоснования [Текст] : монографія / М. В. Буханов. – М. (без издательства), 2010. – 106 с. – библиогр. : с. 91–98.

9. Калініченко М. М. Політико-владний потенціал громадянського суспільства в сучасній теорії політики [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. н. : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / М. М. Калініченко ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.

Бульбенюк С. С. *Гражданское общество в Украине: дуализм ответственности и свободы*

В статье освещается проблематика дуализма ответственности и свободы как нормативно-ценностных основ становления и развития гражданского общества в Украине. Предложено обоснование авторского взгляда на политико-правовую природу политической ответственности и аксиологическо-мировоззренческую природу политической свободы, опираясь на выяснение динамики развития гражданского общества. Исследуется содержание феномена политической адаптации как синкретизма политической свободы и политической ответственности. Отдельное внимание обращается на рассмотрение базовых предпосылок становления гражданского общества в Украине в контексте анализа взаимосвязи и взаимозависимости политической ответственности и политической свободы.

Ключевые слова: гражданское общество, политическая ответственность, политическая свобода, политическая адаптация.

Bulbeniuk S. *Civil Society in Ukraine: the Duality of Responsibility and Freedom*

The article highlights the problems of duality responsibility and freedom as a normative value bases of formation and development of civil society in Ukraine. Provides the rationale for the author's view of political and legal nature of political responsibility and axiological-ideological nature of political freedom, based on a study of the development of civil society. The author analyses the phenomenon of political adaptation as a syncretism of political freedom and political responsibility. Special attention is drawn to the consideration of the basic preconditions of formation of civil society in Ukraine in the context of the analysis of the relationship and interdependence of political responsibility and political freedom.

Keywords: civil society, political responsibility, political freedom, political adaptation.